Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение

средняя общеобразовательная школа с Кунгуртуг Тере-Хольского района Республики Тыва

Рассмотрено:	Согласовано:	Утверждаю:
на заседании МО	Зам дир по УВР	Директор школы
тувинского языка и литературы	_______Хурлук Е.К.	_______ Август-оол Л.М.
_______Дыгый-оол У.А.	«28» августа 2023г	« 28» августа 2023г.
« 28» августа 2023г.		

Календарно-тематические планы внеурочной деятельности по народоведению

« Өг-буле педагогиказы: ундезин тыва кижизидилге» (8-9 класс)

Кунгуртуг-2023г

Өг-бүле педагогиказы: үндезин тыва кижизидилге» деп чижек немелде өөредилге программазынга календарь-темалыг план (34 шак)
8 класс

№	Кичээлдерниң темалары	Шак	Кичээлдин хевири	Өөреникчиниң ажыл-чорудулгазы	Өөредилге курлавырлары
1	**Киирилде кезээ. Өг-бүле педагогиказын өөрениринниң амгы үеде чугулазы.**	2	1-теоретиктиг,	Өг-бүле – кижиниң ыдыктыг сүзүү. Өг-бүле дээди Ынакшылдың, Күш-ажылдың, ада-иениң Үлегериниң, кадагалакчызы болгаш суртаалчызы.	Амыдыралчы айтырыгларны, эртем-билигни чедип, ажыл-агыйны чогудуп, бот-тускайлаң шиитпирлеп, боттандырып шыдаар кылдыр өөреникчилерни олче угландырары. Өөреникчиниң бодунуң канчаар алдынып чорууруң, өг-бүлениң, ниитилелдиң турумчуй берген негелделеринге дүүштүрүп, деңнеп, сайгарып билири, мөзү-бүдүшке хамаарышкан дүрүмнерни билири, оларны сагыыры болгаш өг-бүлеже, ниитилелче угланганы азы кичээнгейи. Традиционные семейные ценности в семье Баткар https://youtu.be/SLl7KIT_CLQ

	Өг-бүле – дээди сүзүк		1-практиктиг	**Практиктиг кичээл.** **Айтырыглар болгаш онаалгалар** 1. Тываның хоочун башкыларының төрел-бөлүк улустуң өг-бүле бүрүзүнге кыйгырыындан силерниң бодап турарыңар-биле төрел-бөлүктүң кандыг чагыы амгы үеде эң-не чугула-дыр? 2. Өг-бүле педагогиказын өөрениириниң кол сорулгазы чүдел? 3. Келир үеде өг-бүле тудуп чурттаарынга	Немелде өөредилгеге уругларның билип алыр, сайгарар айтырыглары. Өөренген түңнелинде чүнү билген, кылып билир ужурлуг чүүлдери. https://www.yandex.ru/video/preview/17975306085387347414
2				кандыг билиглерни чедип алыры дузалаар-дыр? 4. Бо эртемни өөренгеш, бодуңарга хамаарышкан кандыг түңнелдерни чедип алыр-дыр силер? 5. Өг-бүле чүге кижиниң дээди сүзүү болурул, бадыткаңар.	
2	**Өг-бүле педагогиказының эртемде туружу, сайзыралы**	4	2-теоретиктиг,	**- Практиктиг кичээл.** **Айтырыглар болгаш онаалгалар** 1. «Педагог» деп кымыл, ол сөстүң укталып келгенин тайылбырлаңар. 2. Педагогика, этнопедагогика, улусчу педагогика, өг-бүле педагогиказы деп билиглерниң аразында харылзаазын тодарадыңар. 3. Чех улустуң педагогу Ян Амос Коменскийни чүге педагогика эртеминиң үндезилекчизи деп санап турарыл? 4. Я.А. Коменскийниң «Ие школазы» деп ажылының ду-гайында дыңнадыгдан кылыңар.	«Педагогика» деп сөстүң тывылганы. Чех улустуң педагогу Ян Амос Коменскийниң педагогика эртеминиң тургустунарынга киирген үлүү. Этнопедагогика деп эртем бодунуң туружун өске эртемнер-биле бир дөмей черни ээлеп турары. Ооң үндезилекчизи академик Г.Н.Волков – чуваш чоннуң үндезин кижизидилге культуразының шинчилекчизи. Өг-бүле педагогиказы улусчу педагогиканың чарылбас кезээ болуп, этнопедагогика эртеминиң база бир өөренир, шинчилээр, сайзырадыр чүүлү.

	Өг-бүле педагогиказының сайзыралы		2-практиктиг	1. Орус улустуң өг-бүле кижизидилгезиниң дугайында кандыг ажылдары-биле таныштывыс, оларның дугайында кыска илеткелдерден белеткеңер. 2. Л.Н. Толстойнуң педагогика эртеминиң сайзыраарынга киирген улуг-хуузу чүде болуп турарыл? 3. Тараачыннар уругларынга ажыткан школазынга кандыг эртемнерни чугулалап өөредип турганын, өөредилгеге ажыглаар номнарының дугайында чаа медээлерден тыпкаш, рефераттардан бижиңер. 4. Лев Толстойнуң кижизидилгениң 10 дүрүмнерин сайгарарынга белеткенип алыңар. Сайт https://www.culture.ru/-materials/254428/10-pravil-vospitaniya-detei-po-tolstomu	Педагогика эртеминиң кол өөренир чүүлү – кижизидилге. Өг-бүле педагогиказының өөренир айтырыглары. Өг-бүле педагогиказы – ниити педагогиканың бир адыры. Тодарадылгазы. **https://www.yandex.ru/video/preview/17954578463762618114**
3	**Тыва өг-бүле педагогиказы: укталган дөстери, кол билиглери**	4	2-теоретиктиг,	**Айтырыглар болгаш онаалгалар** 1. Тыва улустуң кижи дугайында өөредии-биле кижизидилге айтырыының аразында харылзаазы чүде-дир? 2. Г.Н.Волковтуң кижизидилге дугайында үзел-бодалдарын илередиңер. «Кижизидилге дээрге үлегер болгаш ынакшыл. Оон өске чүү-даа херек чок» деп эртемденниң үндүрген түңнелинге бодуңарның хамаарылгаңарны чугааланаңар. 3. Өг-бүле кижизидилгезиниң кол билиглерин тайылбырлаңар. 4. Өг-бүле педагогиказының кол үндезиннеринге чүнү киирип болурул?	Тыва улустуң кижи дугайында өөредии. Кижизидилге деп билигниң укталганы. «Кижизидилге дээрге ол үлегер болгаш ынакшыл-дыр» (Г.Н. Волков). Улуг улустуң, ылаңгыя ада-иениң, амыдыралдың шупту талаларынга үлегери болгаш ажы-төлүнге ынакшылы.
			2-практиктиг	Чаңчыл деп чүл, чижээн чугааланаңар. 5. Ёзулал деп чүл, чижээн тып турраш	Бо үеде дувүренчиг байдалдар. Алысүндезин

				шынзыдыңар. 6. Ужур деп чүл, кижиниң янзы-бүрү байдалдарда бодун алдынарынга кандыг ужурларны сагыырыл: – оваага келгеш; – тараа соктаан, сиген кескен, инек сагган, ыяш чарган кижиге ужуражы бергеш; – аржаанга келгеш; – танывазы өгге баргаш. 7. Силерниң өг-бүлеңерде кандыг улусчу чаңчылдарны сагып турарыл, эң-не хүндүлээр, бодуңарның сагып чоруур ужур-чаңчылдарыңар, ѐзулалдарыңар дугайында презентациялардан кылыңар.	кижизидилгениң утказы. Үндезин тыва кижизидилгениң аргалары, чепсектери: *чаңчыл, ёзулал, ужур*. Сайт: http://irnsh.ru VKontakte: https://vk.com/irnsh
4	**Өгбелер, ада-ие, ажы-төл, дөргүл-төрел, ук-ызыгуур**	6	2-теоретиктиг,	**Айтырыглар болгаш онаалгалар** 1. Өгбелер деп кымнарыл, силерниң өгбелериңерден кымнарны адап болур силер? «Салгал ыяжын» тургузуп, чуруңар. 2. Силерниң сактып турарыңар-биле, улуг назылыг төрелдери-ңерден, кырган-ачаңар, кырган-аваңарның кандыг үлегерин, чагыг-сөзүн чугаалап болур силер, бажыңыңарга белеткенип алгаш, чугааланар. 3. Немелде номчулгаже Тываның болгаш Россияның чонна-рының база билдингир чогаалчызы Мария Кужугеттиң «Кырган-авам өөредиглери» деп чүүлүн номчааш, «Өгбелер чагыы – өндүр» деп тываларның угаадыын шынзыдыңар. Кандыг чагыглары силерге билдингир-дир, сагып чоруур ужурларыңардан кайызын адап болур силер?	Өгбелер.Өгбелерниң уругларга, өг ээлеринге хамаарылгазы, оларның кижизидилгеге, өг ажылынга киржилгези. Ада-ие – уругну бодарадып, божуп-төрүп, доруктуруп, азырап, сайзырадып, кижи кылдыр өстүрер улус. Дөргүл-төрел.
			4-практиктиг	1. Чагыгларны чүгле номчууру чедишпес, ында кырган-аваның чагыгларын ада-иеңер-	Тыва чоннуң төрелдежип чурттаар чаңчылын салбааны. Ие

				биле сайгарып чугаалажыңар. Тускай чогаадыкчы шинчилел ажылдан «Кырган-ачам азы кырган-авамның чагыглары, өөредиглери» деп темага чоруткаш, камгалаңар. 2. «Салгал ыяжын» ада-иеңер, төрел улузуңар-биле демнежип тургаш, тургузуңар. 3. Алыс төрел, хан болгаш хин төрел дугайында чүнү билип алдыңар, чижектер-биле бадытканңар. Ук-ызыгуур деп чүл, тыва чоннуң өгбелер, ада-ие, ажы-төл, дөргүл-төрел дугайында үлегер домактарын чыып бижиңер, оларны шээжилеп алыңар, амыдыралга ажыгланңар.	төрели база ада төрели. Төрел улузу. Төрел-бөлүк улус – ада-иеге хамаарышкан бурунгу болгаш эрте-бурунгу өгбелер, оларның уруглары, уругларының уруглары. Ук-ызыгуурнуң кижизидилгеге салдары. 1. Колыбель кочевника https://youtu.be/I2I747xj3Vw 2. https://www.yandex.ru/video/preview/14558170786659624447
5	**Өг-бүлениң кижизидикчи салдары: ие кижи, ада кижи**	7	2-теоретиктиг,	**Айтырыглар болгаш онаалгалар** 1. Ие кижи – өг-бүлениң эгези, ооң үлегер-чижээ. Уругларның болгаш өске-даа улустуң мөзү-бүдүжүнүң хевирлеттинеринге ооң салдары чүдел? 2. Ада кижи – өг-бүлениң дөзү, ооң кижизидилгеге онзагай киржилгези, үлегери, салдары чүдел? 3. Ада-ие, өгбелер мурнунга уругларның хүлээлгелери, дузазы, арын-нүүрү деп чүл? 4. Өскүстер, тываларның оларга хамаарылгазының утказы чүдел?	Ада-ие улус кандыг болурул деп айтырыг. Тыва өг-булеге кижизидилгениң кол өзээ — ук чоннуң кижи дугайында өөредии. Ада-ие уругнуң чырык черже чаякчылары, мөзү-бүдүш хевирлекчилери. Ие кижи. Ада кижи. Тываның сураглыг чогаалчылары ава дугайында. Тываның сураглыг херээженнери. Юрта как образовательная среда https://youtu.be/CMesdfHSV0A
			5-практиктиг	**Төлевилел: «Авамның чагыглары»** (А.А. Даржайның «Авамның чагыглары» деп шүлүүнге даярныр»)	

				Төлевилел: «Ачам холу» (С.А. Сарыг-оолдуң «Ачам холу» деп шүлүүнге даяныр)	
6	**Өг-бүлеге уруглар кижизидилгезиниң сүзүктери**	6	2-теоретиктиг,	**Айтырыглар болгаш онаалга** 1. Аян-чорукчуларның, эртемденнерниң, шинчилекчилерниң тываларның ажы-төлүнге хамаарышкан демдеглелдеринге болгаш ажылдарынга даянып тургаш, тываларның уругларга хамаарылгазын бадыткаңар. 2. Өг-бүле кижизидилгезиниң дээди сүзүктери деп чүнү ынча дээр-дир бис? 3. «Чаш уруг, кижи – дээди сүзүк» деп чүге бистиң өгбелеривис угаадып чорааныл, кандыг-кандыг үлегер домактар, дүрген-чугаалар, тывызыктар билир силер, демдеглеңер. 4. Күш-ажыл – кижиниң сүзүү. Өг (бажың) ажылындан чүнү эки кылып билир силер, тыва чоннуң үндезин ажыл-агыйындан чүнү кылып турар силер?	Тыва өг-бүлениң бурун шагдан бээр *сүзүктери*: чаш уруг – дээди сүзүк; күш-ажыл – кол сүзүк; төрээн дылы – дээди сүзүк; – кадыкшыл – кижиниң чурталгазы – дээди сүзүк; онзагай байлак үндезин тыва *культуразы*: уран чүүлү – хөөмей, сыгыт, каргыраазы; хуулгаазын чонар-дажы; чиңгине кедип чораан идик-хеви, өг-бүле байырлалдары – онзагай дээди сүзүк.
			4-практиктиг	1. Кадыкшыл – кижиниң чурталгазы, амы-тыны ыдыктыг дээнин канчаар билип турар силер? Кадык чурттаар дээш чүнү кылып турар силер? 2. Кижиниң төрээн чери (Ада-чурту) ыдыктыг. Ол дээрге-ле кижиниң төрээн черинге (Тывага), Ада-чуртунга (Россияга) ынакшылы, оларның сайзыралы дээш харыысалга деп чүүлдү канчаар билип турар силер? 3. Чоннуң культуразы – кижиниң сүзүү. Культурлуг кижи дээрге кымыл ол? 4. Дыл – кижиниң сүзүү. Чүге? «Төрээн тыва дылым» деп темага чогаадыгдан бижиңер. Чүге «төрээн дылым» дээр бис?	Перекочевка на яках (сарлыках) https://youtu.be/o_4E7eDF-tM

				5. Бойдус – кижиниң сүзүү. Кижи болгаш бойдустуң аразында харылзааларын тыва чоннуң ѐзу-чаңчылдарынга даянып тургаш тайылбырлаңар. «Мээң төрээн черим мөңгеде каас, байлак болзун!» дээр болзумза, ... (улаштыр домакты бижиир). Эртем-билиг – кижиниң сүзүү (байлаа). Бодуңарның келир үеде чедип алыр мергежилиңер дугайында чүнү билир силер, чүге ол мергежилди шилип ап турарыңарны тайылбырлаңар.	
7	**Өг-бүле болгаш шажын-чүдүлге**	6	2-теоретиктиг,	**Айтырыглар болгаш онаалгалар** 1. Силерниң бодалыңар-биле, делегейниң шажын-чүдүлгезиниң утказы дөмей болганда, чүге чаңгыс аттыг болбааныл? 2. Хамнарның өөредип турары-биле «Сүлде кудулаан, азы сүлдеңер бедик-тир дээр». Ол чүнү көргүзүп турары ол? 3. Караң чүдүлгениң үнген дөзү чүдел, ол дугайында шинчилел ажылындан чорудуңар. 4. Бистиң республикада тыва чоннуң аразындан православие, сарыг шажын азы ислам шажыннарын шилип, оларга чүдүүрүн хоруп турар бе, ол чүден хамааржырыл?	Делегейниң шажынчы культуразы. Шажын-чүдүлге – чоннуң тускай делегей көрүүшкүнүнүң түңнели. Кижиниң чуртталгазының төнчү чок амыдыралчы үзел-бодалын илереткен өөредиг. Тодарадылгазы.
			4-практиктиг	1. Школачыларның делегей шажыннарының бирээзин өөренирде шилип алырынга кым киржилгелиг болурул, чүге? 2. Адыг-Түлүш Допчуң-оол оглу Кара-оол (Допчун-оол К.Т.), Тыва Республиканың болгаш Россияның дээди хамы, Кызылдың «Адыг-Ээрен» деп шажын ниитилелиниң даргазының Чер биле дээр, Хүн биле ай, бойдус болгаш кижи, кижи болгаш сүлде, кижи болгаш чуртталга, аныяктарга өөредииниң дугайында сайтыда медээлерге	Делегейниң шажын-чүдүлгелериниң эң-не нептереңгейлери – буддизм, православие, ислам. Тывада шажын-чүдүлге байдалы. Өг-бүлеге хамаарыштыр буддизмде Хүндүткелдиг Геше Джампа Тинлей башкының чугаазы. Православиеде Апостол Павелдиң ынакшылдың гимнизи болган өөредии. Уругларны

				даянып, тускай илеткелден кылып, ону презентация хевиринге чырыдыңар. 3. Тывада хамнарның болгаш ламаларның ажыл-чорудулгазын чүү деп бодаар силер? Чаңгыс ѐзулалга хам азы лама чалаары таарымчалыг бе? Ол чүден хамааржырыл?	шажынчы билиглерге өөредири азы өөретпези – ада-иелерниң эргези. Өг дугайында https://www.yandex.ru/video/preview/15733994541841577813
8	**Шуптузу**	34	13-теоретиктиг 23-практиктиг		

«Өг-бүле педагогиказы: үндезин тыва кижизидилге» деп чижек немелде өөредилге программазынга календарь-темалыг план (34 шак)

8 **9 класс**

	Кичээлдерниң темалары	Шак	Кичээлдин хевири	Өөреникчиниң ажыл-чорудулгазы	Өөредилге курлавырлары
1	**Өг-бүлениң эрге-хоойлу камгалалы**	2	1-теоретиктиг,	1. Өг-бүлениң эргелерин камгалаар талазы-биле Россия Федерациязының Үндезин хоойлузунда, Өг-бүле Кодекизинде чүү деп айытканын статьялар аайы-биле ушта бижиңер. 2. Чүге Россия Федерациязының эдилгелиг Конституциязының 54 дугаар статьязының 2 дугаар чүүлүнде «Уруг бүрүзү болур чогууру-биле өг-бүлезинге чурттаар болгаш кижизиттинер, ада-иезин билир, оларның сагыш салыышкынын алыр, кады чурттаар эргелерлиг» деп доктаатканыл?	Өг-бүлениң эрге-хоойлу айтырыгларын тургузуп келген төөгүзү. 1993 чылдың декабрьның 12-де бүгү чоннуң соңгааны-биле хүлээп алган «Ие-чаш, өг-бүле күрүнениң камгалалында турар» дугайындаРоссия Федерациязының Конституциязында 38 дугаар статьяның 1 чүүлү. Эдилгелиг Россия Федерациязының Конституциязында уругларның сагыш-сеткилин, мөзү-бүдүжүн, эртем-билиин болгаш күш-шыдалын сайзарадырының, партиотчу, хамааты болгаш

					улуг улусту хүндүлээриниң байдалдарын тургузары. Өг-бүле кижизидилгезин чугулалап көөрү, ада-иезиниң ажаал-тежээли чок арткан уругларны күрүне бодунуң хүлээлгези кылдыр хүлээп ап турары.
			1-практиктиг	1. Чүге хоойлу-дүрүмнү өг-бүлелер хажыдып турар таварылгалар барыл, чүге ындыг чүүл тыптып кээп турарыл?	1996 чылдың март 1-де Күрүне Думазының бадылааны-биле хүлээп алдынган Россия Федерациязының Өг-бүле кодекизи. Ниитилелдиң хөгжүп сайзыраань-биле өгленириниң база өг-бүле тударының ѐзулалдары, сагылгаларының тыптып келгени. Тыва чоннуң культуразында өглениринге хамаарышкан тускай ѐзу-чаңчылдарның системазы. Тыва Республикада өгленирин РФ-тиң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) база Өг-бүле Кодекизинге дүүштүр чорудуп турары. Ынаныштыг, идегелдиг өг-бүле чуртталгазын чүгле Хоойлуга үндезилеттинген өглениишкин магадылаар деп өөредигни кижи бүрүзү шиңгээдип алыры. Тыва Республикада Хамааты байдалдың актылар бижилгезиниң агентствозу. Өг-бүле дугайында:

					https://www.yandex.ru/video/preview/6493157030409973427
2	**Амгы үениң өг-бүлези: байдалы, чөрүлдээлери болгаш шиитпирлээр айтырыглары**	3	1-теоретиктиг,	**Айтырыглар болгаш онаалга** 1. Өг-бүле кижизидилгезиниң айтырыгларын шинчилээриниң талазы-биле кандыг эртемнер боттарының үлүүн киириштирип турар-дыр? Эртем бүрүзүн чижекке көргүзүп тургаш, дыңнадыглардан кылыңар. 2. Өг-бүлениң сүзүктерин сактып көрээлиңер: кижи, өг-бүле, ажыл, кадыкшыл, төрээн чурт, төрээн дыл, культура, бойдус, кадыкшыл. Чүге олар өг-бүлениң дээди сүзүктери болурул? 3. Өг-бүлениң сайзыралы чурттуң сайзыралындан дорт хамаарылгалыг. «Быжыг өг-бүле – быжыг күрүне» / «Крепка семья – крепка держава» деп орус улустуң үлегер домааның утказын тайылбырлаңар.	Өг-бүлениң байдалының дугайында айтырыгларның ниитилелди дүвүредип турары. Өг-бүле айтырыгларын философия, демография биле социология, юриспруденция,этнография, медицина, физиология болгаш генетика эртемнеринде шинчилеп турары.
			1-практиктиг	1.Чурттуң амыдыралындан, төөгүзүнден өг бүлениң амыдырал-чурталгазы, төөгүзү хамааржыр, чүге ынча дээр бис? 2. Амгы үеде өг-бүле амыдыралында кандыг бергелерге таваржып турарыл? Оларның чылдагааннары чүдел? 3. Өг-бүлениң өнчү-хөреңгизи канчаар тургустунар-дыр, ол талазы-биле кандыг чурумга өөренип алыр болза эки-дир? 4. М.А. Кужугеттиң «Бүрү болгаш мен» деп чогаалдар чыындызындан «Азыранчып чорааш» деп чечен чугаада өг-бүлениң демниг ажылының кижизидилгеге салдарының дугайында дыңнадыгдан кылыңар.	Өг-бүлениң сайзыралы чурттуң сайзыралындан дорт хамаа-рылгалыы. Чурттуң амыдыралындан, төөгүзүнден өг-бүлениң амыдырал-чурталгазының, төөгүзүнүң хамааржыры. «Быжыг өг-бүле – быжыг күрүне».
			1-практиктиг	5. Л.Х.Ооржактың «Адашкылар», «Өңнүг кижи» деп чечен чугаалары-биле	Өг-бүлениң мурнунда янзы-бүрү бергелер, оларның

				таныжыңар. Кырган-аваның, ада кижиниң уругнуң кижизидилгезинге салдарының дугайында чугаалаңар. Кырган-ава оглунга, «өңнүг»-даа төрүттүнүп келген болза, кайы хире ынак-тыр? Оглу ачазын кандыг арга-биле шын амыдыраарының оруунче эккелген-дир? 6. «Аас-кежиктиг өг-бүлем» деп кыска чогаадыгдан бижиңер. 7. Немелде номчулгаже кирген Лидия Ооржактың «Кырган-авам чугааларындан» «Арага деп халап дугайында» деп чечен чугаазын номчааш, дараазында айтырыгларга харыылаңар: 7.1. Кырган-ава чүге арага деп чемге хандыкшыва деп чагып олурган-дыр? 7.2. Тоолчургу чугаада Сүртенчиг Хаан тос холуксаадан арага холуксаалыг тос шулбу хемни чүге аксыпканыл? 7.3. Богда Бурганның чугаазында араганың тос хоразын чугаалаңар. Кандыг чүдек уржуктарга чедирер-дир? Бо чечен чугааны номчууруңарга, арагага хамаарыштыр кандыг бодал силерни дүвүретти?	хевир-лери, шиитпирлээр чугула айтырыглары. Өгленген улустуң өнчү-хөреңгизи. Өг-бүлениң, ада-иениң кижиниң эң-не дээди байлаа – ажы-төлү.
3	**Назы-хар аайы-биле өг-бүлеге уругларны өстүрери, кижизидери**	6	2-теоретиктиг,	**- Айтырыглар болгаш онаалга** 1. Тыва улусчу педагогикада назы-харга хамаарышкан кандыг- кандыг ѐзу-чаңчылдар турган-дыр, оларны бодуңарга дүүштүр көрүп, «Мен ам 15 харлыг мен, чүнү кылып билген турар ужурлуг мен» деп шүгдүнүп, бот-үнелелден кылып чоруткаш, ажык чугаадан чорудуңар.	Тывалар болгаш Төп Азияның өске-даа улузунуң уруглар кижизидилгезинде назы-хар хуваалдазы. Үндезин кижизидилгениң сураалчызы К.Б.Салчактың «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» деп эртем ажылында назы-хар барымдаалаар кижизидилгени чорудары. М.Б. Кенин-Лопсаңның, Г.Д.Сундуй-нуң,

					назы-хар хуваалдазы.
			4-практиктиг	1. Тываның улустуң чогаалчызы, этнограф, төөгү эртемнериниң доктору М.Б. Кенин-Лопсаңның «Тыва чаңчыл» деп литература даңзызында бар номундан назы-хар аайы-биле кылып билир ужурлуг болгаш хоруглуг чүүлдер дугайында дыңнадыгдан кылыңар. 1. Назы-хар бүрүзүнүң онзагай көстүп кээр шынарларын чугааланар, шын кижизидилгениң өөредиглерин бодуңарга хүлээп ап, амыдыралга удуртулга болдурар дизиңерзе, чүнү чугула деп бодаар силер? 2. Назын аагының ийи дугаар чадазының дугайында чүнү билип алдыңар? Үш харлыгларның назын аагының чылдагааннарын тайылбырлаар? Назын аагы, аактыг-халалыг өйлер дугайында чүнү билип алдыңар	Педагогика, психология эртемнериниң хар-назы дугайында шинчилелдери. Назын халыыны (аагы) – бойдустуң кижи бүрүзүнге онааганы шылгалдаларының бирээзи.
4	**Кижизидилгениң психологтуг дөстери**	4	2-теоретиктиг,	**Айтырыглар болгаш онаалга** 1. Психология эртеминиң өг-бүлеге, уругларга хамаарышкан өөренир чүүлдерин адаңар. 2. Аажы-чаңның психологтуг дөстеринге чүнү хамаарыш-тырып болурул? 3. Уругларны психологтуг онзагайы ѐзугаар кандыг бөлүктерге чарып турарыл? Оларның онзагай демдектерин айтыңар.	Аажы-чаңның чажындан хевирлеттинери.
			2-практиктиг	1. Кижиниң чылының эргилдезиниң дугайында дыңнадыгдан кылыңар. 2. Кижиниң бодунуң алдынып чоруурунуң дугайында психология эртеми чүнү чугаалап турарыл? 3. Тыва улустуң чугаа культуразының дугайында ажык чугааны чорудуңар.	Нерви системазының чаш төлдү азырап, доруктурарынга салдары. Уругларның нерви системазының сайзыралының аайы-биле онзагайы. Ону барымдаалап тус-тус шинчилелдерге таарыштыр

				4. Тыва чоннуң психологиязының онзагайын тайылбырлаңар. Чоннуң психологиязында мөзү-бүдүшке хамаарышкан кандыг чедер болгаш четпес талалар барын эртем шинчилелдеринден көрүп болурул, тывыңар, рефераттардан Товуу Н.О. айыткан номунга даянып тургаш, «Тыва кижи – кымыл ол?» деп темага бижиңер.	сүмелерни кадары.
5	**Аныяк өскенниң амыдыралда туружу, келир үези: ынакшыл, харыысалга, эртем-сургуул, ажыл-агый, мергежил айтырыглары**	6	2-теоретиктиг,	**Айтырыглар болгаш онаалга** 1. Кижиниң амыдыралында быжыг туруштуу дээрге канчаар билип ап турар силер? 2. Кандыг аргаларны долузу-биле ажыглап тургаш, бодунуң чуртталгада туружун кижи хевирлээр-дир? 3. Ынакшыл деп чүл, ону бодуңарның билип турарыңар-биле тайылбырлаңар.	Өзүп олурар кижи бодунуң амыдыралынга боттуг туружун хевирлээринге сагыыр чүүлдер. Бир дугаар ынакшыл. Аныяктарның быжыг найыралындан, оларның ынакшылынга бердингенинден, шынчызындан өг-бүлениң тургустунары.
			4-практиктиг	1. Библияда Апостол Павелдиң ынакшылдың йөрээл ырызы гимни болу берген ынакшыл дугайында өөредиин тыва дылче очулдуруңар, утказын тайылбырлаңар: «Любовь долготерпит, милосердствует, любовь не завидует, любовь не превозносится, не гордится, не бесчинствует, не ищет своего, не раздражается, не мыслит зла, не радуется неправде, а сорадуется истине; все покрывает, всему верит, всего надеется, все переносит». 2. Д. Монгуштуң бижээни номчаан шүлүүвүсте ынакшаан оол кайыын чараш кысты дилеп чораан-дыр, харыызы чүү болган-дыр? Кандыг түңнелге кээп болур-дур? Ынакшыыры амыр-дыр бе? 3. С.Б. Пюрбю ынак кызын кандыг	Ёзулуг ынакшыл деп чүл?

				деңнелгелер, эптитеттер ажыглап чуруп көргүскен-дир, ушта бижип алыңар.	
6	**Аныяк өскенни өг-бүле тударынга белеткээриниң айтырыглары**	6	2-теоретиктиг,	**Айтырыглар болгаш онаалга:** 1. Өг-бүле тударының чылдагааннарынга чүнү хамаа-рыштырып болурул? Ынакшыл, найырал, бот-боттарынга тааржырының дугайында чүнү билдиңер? 2. Өг-бүлени хоойлужуткан магадылалы деп чүл? 3. Өг-бүле тударының экономиктиг талазы деп чүл?	Өг-бүле тудары – чуртталганың нарын шылгалдаларының бирээзи. Чаа өг-бүлеге карышкактар, каңдай чүүлдер. Өг-бүлениң таарымчалыг амыдырап чурттаарынга психология эртеминиң сүмелери.
			4-практиктиг	4. Душтук аныяктарның мөзү-шынарының, өг-бүле тударынга хамаарышкан тыва ѐзу-чаңчылдар дугайында чүнү билдиңер? 5. Тываларның назы-хар хуваалдазы деп чүл? Назы четкен кыс уругларның онзагай байдалының дугайында чүнү билдиңер? 6. Кыс уругнуң өг-бүле тударынга, ие кижи болурунга белеткээрин канчаар билдиңер? 7. Кыс кижиниң өг-бүлезинге хамаарылгазы, ону быжыглаарынга киржилгези деп чүл?	
7	**Өг-бүле кижизидилгезинге ажыглаар чүүлдер**	4	1-теоретиктиг,	**Айтырыглар болгаш онаалга** 1. Өг-бүлениң эң-не чедимчелиг аргаларын, ажыглаар чепсектерин айтыңар.	**Тыва улустуң аас чогаалы. О**юннар, дүрген-чугаалар, тывызыктар, үлегер домактар,тоолдар, мифтер, йөрээлдер, чаңчыл, ѐзулал, ужур, ырылар.
			3-практиктиг	1. Аас чогаалының салдарының дугайында тускай кичээлден эрттириңер, кижи бүрүзү аас чогаалының жанрларының кижизидилгеге салдарының дугайында презентациялардан кылыңар.	Оюннарның хевирлери. Угаан сайзырадыр тыва оюннар. Тевектээри. Сайзанактап ойнаары. Аныяктар оюннарының 7

					хевири. Элээди оолдарның 3 оюну. Чугаа сайзырадырының оюннары. Салаалар бажынга ойнаар 4 оюн. Оюннарның алыс утказы. Ойнаарактарны уругларның ботта-рының даарап, кылып ап болуру. Өг-бүледе кижизидилге: https://www.yandex.ru/video/preview/2471975396090873928
8	**Өг-бүле байыр-дойлары**	4	2-теоретиктиг,	**Айтырыглар болгаш онаалга** – Өг-бүлениң байырлал-дойларын санап бижиир. – Байырлалдар үезинде чүнү сагыырыл? – Чаш кижиге хамааржыр дойну эрттирерде, чүнү сагыырыл, ол талазы-биле тускай дыңнадыгны белеткээш, эш-өөрүңерге чугаалап бериңер. – Кандыг чоннарда баш дүгүн хылбыктаар дой барыл, чүнү сагыыр ужурлугул?	Байырлалдар эрттирери – эрте шагдан тывылган чаңчылдарның бирээзи.
			2-практиктиг	Өг-бүле Кодекизинде аныяктарның амыдыралчы хар-назынын канчаар демдеглээнил? Кижиниң мөзү-шынар кижизидилгезиниң тос үндезин сүзүктерин сактып бижиир: (1. Кижи Бойдустуң дээди чаяалгазы; 2. Өг-бүле – кижиниң сүзүү; 3. Чоннуң культуразы – кижиниң сүзүү; 4. Дыл – кижиниң сүзүү; 5, 6. Бойдус, күш-ажыл – кижиниң сүзүү. 7. Эртем-билиг – кижиниң сүзүү (байлаа); 8. Кижиниң төрээн чери (Ада-чурту) ыдыктыг; 9. Кижиниң чуртталгазы болгаш кадыкшылы ыдыктыг. Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзыра-дырының	Куда. Куда хүнүнүң чырык сактыышкынын херечилээн кудалар. Тыва улустуң эрттирер ыдык дойларының бирээзи – уруг дою. Уруг бажы *хылбыктаар* дойнуң кол утказы. Дойлардан аңгыда өг-бүлеге эрттирер байырлалдар – уругларның, ада-иелерниң төрүттүнген хүннери, Чаа чыл, Шагаа, Март 8, Наадым. Өг-бүле дойларын байырланчыг эрттирери.

				Концепциязындан. – Кызыл, 2011 ч., а. 9–12).	
9	**Түңнел кичээл - үнелел**	2	2-практиктиг кичээл	Төлевилелдер: 1. «Мээн келур үеде өг-бүлем кандыг болурул?» 2. «Келир үеде тыва өг-бүле кандыг болурул?»	Төлевилелдерниң түңнелдери.
	Шупту	34 шак	13-теоретиктиг 23-практиктиг		